

Hitit metinlerinde orman

Hasan Tuncer^{a,*}

Özet: Tarihin en eski devirlerinden beri, her toplum için, verimli topraklar önemli bir yere sahipti. Bu durum, Hititler için de geçerli idi. Ağaçlandırılmış alanlar ve bu alanlarda bulunan ağaç çeşitleri Hititçe metinler aracılığıyla kaydedilmiştir. Bu makalenin amacı, Hititlerde orman konusunu Hitit metinleri üzerinden inceleyip değerlendirmektir. Ayrıca orman kelimesini ifade eden ve çivi yazılı belgelerde geçen sözcükler incelenmiş ve metinlerde nasıl kullanıldıkları ifade edilmiştir. Hititlerde, çeşitli ağaçların bulunduğu ormanlık alanlara sadece maddi getirilerin olduğu bir yer olarak bakılmamış, buralar kutsal bir mekân olarak da kabul edilmiştir. Öyle ki, Hititler ormanlık alanlarda birçok ayin gerçekleştirmişlerdir. Yine metinlerden ormanlık alanlarda görevlilerin, yıkanma evlerinin ve ayin esnasında kutsanan bazı yapıların olduğu bilgisi öğrenilmektedir. Tanrıların gazap ve kötülüklerinin ormanlık alanlara uğramaması konusunda da bazı telkinlerde bulunulmuştur. Çeşitli şehirlerin ormanları olabileceği gibi, kimi zaman ormanlık alanlardan bir yer belirlenirken söz edilmiş, kimi zaman da ormanların şehrin önemli bir yerinde konumlanmış olduğu ifade edilmiştir. Hititler açısından kutsal bir mekân olarak önem verilen ormanlar, birçok farklı metin türünde, çivi yazılı belgelere kaydedilmiştir.

Anahtar kelimeler: Orman, Hitit, Çiviyazısı, Ağaç, Kutsallık

Forest in Hittite texts

Abstract: Since the earliest times of history, fertile lands have had an important place for every society. This was also the case for the Hittites. Forested areas and the types of trees found in these areas are recorded in Hittite texts. The aim of this article is to analyse and evaluate the issue of forest in the Hittites through Hittite texts. In addition, the words that express the word forest and appear in the cuneiform documents were examined and how they were used in the texts was expressed. In the Hittites, forested areas with various trees were not only considered as a place of material benefits, but also as a sacred place. So much so that the Hittites performed many rituals in forested areas. It is also learnt from the texts that there were officials, bathing houses and some structures consecrated during the rituals in the forested areas. Some suggestions were also made to prevent the wrath and evil of the gods from visiting the forested areas. As various cities may have forests, sometimes forested areas were mentioned in the designation of a place, and sometimes it was stated that forests were located in an important part of the city. Forests, which were considered as a sacred place by the Hittites, were recorded in cuneiform documents in many different types of texts.

Keywords: Forest, Hittite, Cuneiform, Tree, Sacredness

1. Giriş

Hititçe çivi yazılı metinlerde “orman” sözcüğünün anlamını karşılayan bazı kelimeler yer almaktadır. Sumerce bir sözcük olan ^{GIS}TIR bunlardan birisidir. Metinlerde en sık bu kelimeye rastlanmaktadır. Ünal, bu sözcük için “orman, ağaçlık, koruluk” anlamlarını kaydetmiştir (Ünal, 2016). Tischler de bu sözcüğün “orman” anlamını geldiğini belirtmiştir (Tischler, 2001). Konuyla alakalı bir başka sözcük, Hititçe ^{GIS}warhuizna kelimesidir. Tischler, Hititçe ^{GIS}warhuizna sözcüğünün “orman” anlamına geldiğini ifade eder (Tischler, 2001). Ünal, bu kelimeye “kutsal bir yer, orman[?], ağaçlık[?]” anlamlarını uygun görmüştür (Ünal, 2016). Yine konuyla bağlantılı bir diğer kelime, ^{GIS}tieššar sözcüğüdür. Laroche, ^{GIS}tieššar sözcüğü için “orman, koruluk” anlamlarını uygun bulmuştur (Laroche, 1948). Kloekhorst, bu sözcük için “orman” anlamının uygun olduğunu savunmuştur (Kloekhorst, 2007). Miller, askerler için talimatları içeren bir belgede (KUB 13.28, 6-CTH 267), bu sözcüğü doğrudan “orman” olarak tercüme etse de (Miller, 2013), CTH 261 (KBo 48.238, ay. IV, 41) numaralı, I.

Arnuwanda'nın eyalet valileri için talimatlarını içeren belgede, “^{GIS}tieššar-meyve bahçesi” olarak ifade etmiştir (Miller, 2013). Ünal, bu sözcük için “orman, ağaçlık, meyve bahçesi” anlamlarını ifade etmiştir (Ünal, 2016). Tischler, Hititçe ^{GIS}tieššar sözcüğünün, Sumerce, ^{GIS}TIR-sar ile aynı anlama geldiğini ifade eder (Tischler, 2001). Wilhelm-Rüster, bu kelimeyi “dikilmiş ağaç bahçesi, meyve bahçesi” olarak tanımlar (Rüster ve Wilhelm, 2012). Oettinger de, ^{GIS}warhuizna kelimesini doğal bir ormanlık alan olarak ifade ederken, ^{GIS}tieššar kelimesini ise tabiri caizse yapay ve dikilmiş ağaç bahçesi olarak kabul etmektedir (Oettinger, 2002).

Hititlerde orman, kutsal bir mekân olarak kaydedilmiştir. Ormanın manevi anlamda ön plana çıkması birçok farklı metin aracılığıyla belgelenmiştir. Ayrıca ormanlık alanlarda yapılan ayinler ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Ormanda büyük ihtimalle belirli bir noktada veya mekânda ayin faaliyetleri gerçekleştirilmiş ve bunlar belirli bir düzen içerisinde uygulanmıştır. Uygulama esnasında ormanda yer alan çeşitli yapılardan da faydalanılmıştır. Ayrıca kimi metinlerde ormandaki görevli kişi de ayinlerde aktif olarak rol oynamıştır.

✉ ^a Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Nevşehir

@ ^{*} **Corresponding author** (İletişim yazarı): hasan.tuncer01@hotmail.com

✓ **Received** (Geliş tarihi): 07.09.2023, **Accepted** (Kabul tarihi): 25.09.2023

Citation (Atf): Tuncer, H., 2023. Hitit metinlerinde orman. Turkish Journal of Forestry, 24(3): 309-315.
DOI: [10.18182/tjf.1356474](https://doi.org/10.18182/tjf.1356474)

Orman sözcüğü, şüphesiz ağaç çeşitleri fark etmeksizin bütün türleri kapsayacak şekilde genel bir ifadenin ismidir. Ancak kimi zaman belli türden ağaçların oluşturduğu ormanlık alanlardan söz edilmiştir. Ertem, “^{GİS}HI.A ^{GİS}TÜG”¹ sözcüğünü “şimşir ağaçlarının oluşturduğu orman” şeklinde yorumlamıştır (Ertem, 1987). Ekonomik açıdan da düşünüldüğü zaman, belli tür ağaçların tek bir yerde yetiştirilmesi ve oradan bir gelir elde edilmek istenmesi mantık dâhilindedir.

Bu makalenin amacı, Eski Anadolu’da çok önemli bir uygarlık olarak ön plana çıkan Hititler döneminde “orman” kavramını açıklamaktır. Hititler döneminde ormanın hangi tür metinlerde ve nasıl kullanıldığını ifade etmektedir. Birden fazla sözcüğün “orman” kelimesini ifade ettiğini düşündüğümüz çivi yazılı metinlerde, bu sözcükleri değerlendirip, onlarla ilgili en doğru sonuca ulaşmak ve birbirlerinden az da olsa farkları var ise, bunları ifade etmek hedeflenmiştir. Özellikle “kutsal bir alan” olarak ön plana çıkan ormanı her yönüyle inceleyip çeşitli sonuçlara ulaşmak amaçlanmıştır.

2. Materyal ve yöntem

Makalenin oluşturulmasında başlıca kaynak, Hititçe çivi yazılı metinlerdir. Bu orijinal belgelerin transliterasyonu ve tercümesinin yapıldığı yabancı ve yerli kaynaklardan da faydalanılmıştır. Ayrıca Hititçe sözlüklerde yer alan “orman” sözcüğü ve onunla bağlantılı kelimeler incelenmiş ve en doğru şekilde aktarılmaya çalışılmıştır. Yukarıda da söz edildiği gibi “orman” sözcüğünü karşılayan farklı kelimeler bulunmakta ve bunlar Sumerce ve Hititçe olabilmektedir. Ayrıca çeşitli filolog ve alan uzmanlarının “orman” kelimesini ifade eden terimlerle ilgili birbirine benzer veya birbirinden farklı fikirleri bulunmaktadır. Bunların hepsi göz önüne alınmış olup bu fikirlerden yola çıkılarak kişisel düşünceler de konuya eklenmiştir. Bütün veriler bir araya getirilerek, en doğru sonuca ulaşmaya çalışılmıştır. Tüm bunlar yapılırken, metin inceleme, transliterasyon, tercüme ve kıyaslama yöntemi uygulanmıştır.

3. Bulgular ve tartışma

Makalenin temelini “orman” kavramı oluşturmaktadır. Hitit metinlerinde bu sözcük ile alakalı metin yerleri incelenmiş ve en doğru sonuca ulaşmaya çalışılmıştır. Bu sebeple, başlıca kaynak Hititçe belgelerdir. Başta ritüel ve bayram metinleri olmak üzere, arazi bağış belgelerinde, talimat metinlerinde, kült metinlerinde, dua metinlerinde, mitolojik metinlerde, kral yıllıklarında, mektuplarda ve daha birçok farklı çivi yazılı tablette “orman” sözcüğünü ifade eden çeşitli kelimeler yer almaktadır. Adı geçen belgeler aşağıda incelenecektir. Bunlar üzerinden yola çıkılarak, farklı yazarların görüş ve fikirleri de dikkate alınarak bir sonuca ulaşmaya çalışılmıştır. Burada ön plana çıkan en önemli durum, giriş bölümünde de ele alınan ve adı geçen “orman” ile ilgili sözcüklerin tartışılmasıdır. Her yazarın bu konuyla ilgili birbirinden farklı fikir ve ifadeleri yer almaktadır. Elbette birbirine benzer ifadede bulunan yazarlar da olmuş ve bunlar da belirtilmiştir. Bu fikirler bir bulguya ve veriye dayanarak, bir de üzerine çeşitli yorumlar yapılarak elde edilen bilgilerdir. Birbirine paralel metinlerden de yola

çıkılarak çeşitli görüşler ortaya konulmuş, farklı metin türlerindeki benzer ifadelerden de faydalanılmıştır. Tüm bunlar kıyaslanıp incelendikten ve sağlıklı bir şekilde değerlendirildikten sonra, en doğru sonuca ulaşmaya çalışılmış, bireysel fikir ve düşünce de makalenin sonuç bölümünde ifade edilmiştir.

3.1. Arazi bağış belgelerinde orman

Arazi bağış belgelerinde ormanların büyüklüğünden söz edilmiştir. 1312/u (CTH 222) numaralı bir arazi bağış belgesinde, şu sözlerle bu durum ifade edilmiştir: “... IKU sebze bahçesi, 2 IKU (ölçüsünde) çiftçiler tarafından orman dikimi.” (Rüster ve Wilhelm, 2012).

Yukarıdaki gibi, ormanların büyüklüğü hakkında verilen bilgilere, kimi zaman o ormanlık alanı oluşturan ağaç türlerinin de ismi eklenmiştir. Bu şekilde, ormanı hangi tür ağaçların oluşturduğu bilgisine de sahip olunabilmektedir. Bu bilginin, bir başka arazi bağış belgesi (2064/g, CTH 222) aracılığıyla öğrenilmesi mümkündür. Zantananta’daki sarayın 18 IKU büyüklüğünde olan ve çeşitli meyve ağaçlarından oluşan bir ormanlık alanından söz edildiği belgede şu ifadeler yer almaktadır: “Zantananta’daki sarayın kayısı, elma ve muşmula (?)/şeftali (?) ağaçlarından oluşan 18 IKU (ölçüsünde) meyve ağacı ormanı.” (Rüster ve Wilhelm, 2012).

Kimi zaman ormanlık bir alan belirli bir noktanın vurgulanması amacıyla metinde yer almıştır. Bu durum Bo 2004 numaralı arazi bağış belgesinde, şu ifadelerle belirtilmiştir: “bir harman yeri, ormanın arkasındaki ... IKU (ölçüsünde) tarla.” (Rüster ve Wilhelm, 2012).

3.2. Talimat metinlerinde orman

Hititlerde kral ve kraliçe çeşitli konularda kimi zaman bazı emirler verebilmektedir. Belli bir grubu veya konuyu kapsayabilen bu talimatların, şüphesiz sorunsuz bir şekilde uygulanması hedeflenmiştir. Bu tür metinlerde kimi zaman “orman” sözcüğüne rastlanılmaktadır. Örneğin, KUB 57.46 numaralı belge (CTH 252), kraliçe Aşmunikal’in kraliyet cenaze töreni için talimatlarını içeren metindir. Belgenin ilgili kısmının tercümesi şu şekildedir: “(Genç kadınları) kraliyet mezarlığındaki erkeklere gelin olarak gönderecekler, ama kimse (oradan) genç bir erkeği veya kızı gelin ya da damat olarak göndermeyecek. Hiç kimse kraliyet mezarlığındakilerden tarla, ormanlık alan, bahçe, bostan, bağ ya da personel satın almayacaktır. Bununla birlikte, kraliyet mezar yapısından bir adam bir tarla ya da bir ormanlık alan ya da bir bahçe ya da bir bağ ve personel satın alırsa, hangi görevde olursa olsun ...” (Miller, 2013).

Yukarıdaki belgede, kraliyet mezarlığında olan kimselerden ve oradaki bölgelerden -diğer unsurlarla birlikte- bir ormanlık alan satın alınmayacağı ifade edilmiştir. Belgenin sonu kırık olsa da bunu yapan kimselerle ilgili -cümlelerin akışına dayanarak- olumsuz durumun olacağı ifade edilmiştir.

Yine KUB 31.113 numaralı belge (CTH 275), rahipler ve kâhinler için talimat ve protokolleri içeren parçalardan oluşmaktadır. Belgenin ilgili kısmında tanrının su ve ekmeğinin başka yerden değil, özellikle metinde adı geçen iki ormandan alınması gerektiği vurgulanmıştır: “Tanrının

¹ ^{GİS}TÜG: Şimşir ağacı. Bu sözcük hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Tuncer, 2022: 1690-1700.

ayinleri için onu almamalısınız. Tanrının suyu (ve) günlük ekmeğini *gauriya* ve *dumnariya* ormanlarından taşımalsınız. Bunları her zaman tanrının ayinleri için almalısınız.” (Miller, 2013).

Yukarıda adı geçen belgede de ormanın kutsal bir alan olduğu açık şekilde vurgulanmıştır. Tanrının suyunun ve günlük ekmeğinin başka bir yerden asla alınmaması gerektiği ve özellikle metinde adı geçen ormanlık alanlardan temin edilmesi ifade edilmiştir. Öyle ki, Hititler tanrılarını memnun etmek ve onların gazabından korunmak adına, yiyecek ve içeceklerin en iyisini tanrılarına temin ederlerdi. Bu konuda metinlerde birçok uyarının yapıldığı gibi, bu belgede de aynı duruma dikkat edilmesi özenle vurgulanmıştır.

KBo 48.238 numaralı belge (CTH 261), I. Arnuwanda'nın eyalet valileri için talimatlarını içeren metindir. Metnin ilgili kısmında tanrılara saygı gösterilmesinin ve onların kutsallığının yanında, ormanların da kutsal olduğu vurgulanmış ve ormanlara da saygı gösterilmesi emredilmiştir. Şüphesiz tanrılarla birlikte ormanların kutsal olduğunun özellikle belirtilmesi ve onlara saygıda kusur edilmemesin özellikle ifade edilmesi, ormanların Hitit dünyasında manevi değerlerinin ne kadar çok olduğunu açıkça göstermektedir. Şu cümlelerle bu bilgilere ulaşılabilir: “Ayrıca, karakolun valisi tanrının eşyaların bir kaydını tutacak ve bunları majestelerinin huzuruna getirecektir. Ayrıca, tanrılara zamanında (bir şekilde) saygı gösterilecektir. Hangi ilah için (belirlenmiş) bir zaman varsa, ona o zamana saygı göstereceklerdir. Hangi ilah için rahip, ana-ilah rahibesi ya da mesh edilmiş biri yoksa hemen bir tane tayin edilmelidir. Ve ormanların kutsallığına saygı gösterilmelidir.” (Miller, 2013).

Konuyla alakalı bir başka belge olan KUB 31.100 numaralı metinde (CTH 257), yine I. Arnuwanda'nın bu kez belediye başkanlarına talimatlarından söz edilmektedir. Belgede “Ayrıca yukarıda ne kadar bahçe ve ormanlık alan varsa ... hepsi kapatılacak.” ifadeleri geçmektedir (Miller, 2013).

3.3. Bayram, ritüel ve kült metinlerinde orman

Hititlerde yılın farklı dönemlerinde birçok bayram kutlanmaktadır. Elbette bayram kutlamalarındaki temel hedef, tanrılarını memnun etmek ve onların gazabından korunmak isteğidir. Konuyla alakalı KUB 9.17 numaralı belge (CTH 685), koruyucu tanrılar için yapılan bayram ritüellerini içermektedir. Metnin ilgili kısmında “Ormanın Fırtına Tanrısı” ifadesi yer alır. Ayrıca Taurişa ormanı ve buradaki bir bekçiden söz edilmiştir. Ayın esnasında bekçi aktif bir rol oynamıştır. Diğer yandan da ayinin gerçekleştirildiği alanın güvenliğinden sorumlu kimse olduğu akla yatkındır. Şu cümlelerle olaylar gerçekleşir: “Kral yola çıkar. *Alanzu*-görevlileri onu takip eder. Taurişa'ya varır ve Taurişa'nın Koruyucu Tanrısı ve Tanrı Kalimma'yı içer. Tekrar yola çıkar. Taurişa ormanı ilk sırayı alır. Orman bekçisi *wišta*-ekmekleri ve *unganai*-ekmeklerini tutar ve okur. Rahip onu (ekmeği) ondan alır ve kırar. Ormanın Fırtına Tanrısını içer. Köpek-adamlar dönüş yolculuğunda onu yerler.” (McMahon, 1991).

KUB 2.8 numaralı belge (CTH 617), AN.TAH.ŞUM bayramı esnasında Taurişa kenti ormanında gerçekleştirilen kutlamaları içermektedir. Burada bayramın Taurişa Kenti Koruyucu Tanrısı için kutlanacağı bilgisi yer alır. Taurişa kenti ormanı ve Koruyucu Tanrısının yer aldığı metinde şu ifadeler geçmektedir: “Eğer kral Taurişa kenti ormanında

Taurişa Kenti Koruyucu Tanrısı için AN.TAH.ŞUM bayramını kutlarsa (tahta tabletine göre) düzenlenmiştir.” (Sir Gavaz, 2016).

KBo 20.76 numaralı belge (CTH 621), yine AN.TAH.ŞUM bayramı ile ilgili içeriğe sahiptir. Metinde, kralın Kulila ormanında gerçekleştirdiği ayinin ayrıntılarına yer verilmiştir. Öncelikle bir araçla buraya gelen kral, ardından kutsal alanda tanrılara libasyon yapıp, onlara olan saygısını ifade eder: “Kral, huwaşi taşından ayrılır ve bir huluganni arabasına oturur. Kral, Kulila ormanına varır. Huwaşi taşlarının önüne gelir ve üç tur yapar: Güneş Tanrıçasına, Fırtına Tanrısına ve Mezulla'ya. Kral huwaşi taşına libasyon yapar ve eğilir. Küçük Inanna lirinini (eşliğinde) şarkı söylerler. Kral, Matilla'ya gider.” (Kryszewski, 2016).

KBo 39.154 numaralı belge (CTH 681), Karahna bayramları ile ilgilidir. Metnin çeşitli yerlerindeki bilgilere dayanarak ormanlık alanların çeşitli uygulamaların gerçekleştirilmiş olduğu kutsal yerler olduğu görülmektedir. Belgede şu ifadeler yer almaktadır: “Güneş Tanrısını (heykelini) ormanlık alana taşırlar. Onu tekrar stelin üzerine yerleştirirler. Bir besili öküz, yedi koyun ve bir kuzuyu takdis ederler.” Yine belgenin ilerleyen kısımlarında bazı şehir ormanlıklarında gerçekleştirilen dinsel uygulamalar göze çarpmaktadır. Bunlardan birisinde “Tanrıyı ve eti alıp aşçının evine götürürler. Eti sunağın üzerine koyarlar. Ordunun Fırtına tanrısı için, bir gün içinde, Aşkalya şehrinin ormanında.” ve diğerinde ise “Ayakta durarak ritondan dokuz kez içler. On bir kalın ekmeği kırarlar ve bunları Yeryüzünün Güneş Tanrıçası için stele geri koyarlar. Bir gün içinde, Aşkalya şehrinin ormanlık alanında.” ifadeleri yer almaktadır (McMahon, 1991).

Yukarıdaki belgede, tanrılara kurban sunulduğu açıkça görülmektedir. Yine Ordunun Fırtına Tanrısı için ayin yapıldığı görülen metinde, Yeryüzünün Güneş Tanrıçasını memnun etmek için de çeşitli ayinler gerçekleştirilmiştir. Yapılan uygulamaların ormanda belirli alanlarda ve stel, sunak gibi ayinlerde kullanılan nesnelere birlikte düzenlendiği fikri akla yatkındır.

KBo 37.51 numaralı belge (CTH 738), Tanrıça Teteşhapi için kutlanılan bayramları içermektedir. Bayram esnasında uygulanan ayinlerden birinde, NIN.DINGIR rahibesinin ormana gittiği kaydedilmiştir: “(NIN.DINGIR rahibesi) ormana *uhuruş*-bitkisine gider. Onun arkasından *zintuhi(ia)*-kadınları tekrar *talaya talayata* şarkısını söylerler.” (Arkan, 2002; Sir Gavaz, 2016).

Yukarıdaki ile aynı metinde, ormanlık alan içerisine kurulmuş olan bir çadırda ayinin gerçekleştirildiği görülmektedir: “Ve (tanrının kız kardeşi) ormanın içinde ağaçtan bir kulübeye yönelir. Ve ardından *zintuhi* kızları yürür. *talaya talayata* (diye) şarkı söylerler. (Araba) ormanın içine girince çadırı oraya kurarlar ve sonra tanrının kız kardeşi arabadan iner. Rahip tanrının heykelini çadırın içine taşır. Tanrının kız kardeşi (çadıra) girer.” (Sir Gavaz, 2016; Ardiznba, 2010).

Hititlerde ayinlerin sistemli bir şekilde olmasına büyük bir önem verilir. Her şeyden önce tanrılara olan saygı ve onları memnun etme hedefiyle ayinler dâhil, ülkedeki bütün dini uygulamaların zamanını geciktirmeden ve düzenli bir şekilde yapılması önemli idi. Yukarıdaki metinde de ormanlık alan içerisinde, muhtemelen kutsal kabul edilen bir noktada çadır kurulmuş ve ayin gerçekleştirilmişti. Ardından gelişen olayların şüphesiz belirli bir sıraya göre düzenlenmesi tesadüf değildi. Bir yandan söylenen şarkılar, diğer yandan

tanrı heykelinin istenen noktaya ulaştırılması gibi tüm uygulamaların ormanda gerçekleştirilmesi de ormanların Hititlerde kutsal sayıldığına bir göstergesidir.

KBo 21.34 numaralı belge (CTH 699), Lawazantiya'nın Teşup ve Hepat'ı için kutlanan bayramlarla ilgilidir. Belgede tanrıların (heykellerinin) ormanlık alana getirilmesi ve burada bir rahip tarafından yapılan ayinden söz edilmektedir. "Tanrıların (heykelleri) Aşturiya'ya yaklaştıklarında, Hepat'ın *alalu*-giysisini alırlar, şarkıcılar, BALAG.DI adamları, *katra*-kadınları şarkı söylerler ve tanrıların (heykelleri) ormanlık alana getirildiğinde, yüzleri *kippa*'ya dönük olarak, bir rahip delikten bir kuşla etraflarında dolaşır; üzerlerine su serper." (Lebrun, 1977).

Bu belgede de, orman içerisinde gerçekleştirilmiş olan bir ayinden söz edilmektedir. Tanrı heykelleri ormanlık alana getirildiğinde, bir rahip çeşitli uygulamalar yaparak ayini gerçekleştirmektedir.

KBo 20.72 numaralı belge (CTH 694), Huwaşşanna için yapılan bayramları içermektedir. Metinde gerçekleştirilen ayinin bir kısmı ormanda uygulanmakta olup, kraliçe tarafından tanrı Zababa'nın onuruna bir koyun ve bir keçi olmak üzere hayvan kurban edilmiştir. Kraliçenin tanrı için uyguladığı ayinde şu cümleler geçmektedir: "Üçüncü gün, hava aydınlandığında, kraliçe yüce Zababa için yıkanır ve sonra ormana gider ve yüce Zababa için bir koyun ve bir keçi kurban eder." (Lombardi, 1999).

KUB 10.91 numaralı belge (CTH 669), daha büyük bayram ritüellerini kapsamaktadır. Belgenin ilgili kısmında, ormanda gerçekleştirilen bir ritüel uygulamasından söz edilmektedir. Belgeden, ormanda bir yıkanma evinin olduğu ve Tawiniya şehrinin de önemli bir noktasında olduğu bilgisi öğrenilmektedir: "Tanrı, Tawiniya şehir kapısının yanındaki ormana getirilir. Ancak tanrı ormandaki yıkanma evinin önüne gelir gelmez, kurban sahibi *huhiti* ve su alır ve yıkanma evi ile tanrının etrafında döner. Tanrı, yıkanma evine getirilir ve *tapri*-adamları onu hazırlar. Sunağı dallarla süsler ve üzerine iki somun ekme koyar." (Elicker, 2016).

KUB 22.27 numaralı belge (CTH 568), çeşitli bayramları kutlamak için kehanetleri içerir. Metinde, ormanda tanrıların kutlandığı görülür: "Zithariya, Tataşuna'dan ayrılır ve İstuhila'ya gider. Şehir halkı bir teke, altı *an* ekmeği, üç GÜG ekmeği ve iki tatlı ekme verir. İstuhila'dan Hakkura'ya gider. Şehir halkı da aynı şekilde ekme, bira ve bir teke sağlar. Kurban, Kutsal Postun tapınağında? gerçekleşir. Ormanda Tanrıça Taşhapuna için bin tanrıyı kutlarlar." (Kryszan, 2016).

KBo 22.181 numaralı belge (CTH 670), bayram ritüelleri ile ilgili fragmanları içermektedir. Metinde yer alan *warhuizna*- denilen yere kralın gelip burada tanrıları içtiği görülür: "Kral, bir haluganni arabasında oturur. Kral ormanlık alana vardığında haluganni'den iner ve iki kez içer: Güneş Tanrıçası ve Mezulla. Küçük Inanna lirin'in eşliğinde şarkı söylerler. Kral eğilir. Kral, beyaz arabaya biner. Kral Kulila şehrinin *warhuizna*'sına (ormanına) varır. Üç kadeh içer: Güneş Tanrısı, Fırtına Tanrısı ve Mezulla. Küçük Inanna lirin'in (eşliğinde) şarkı söylerler." (Popko, 1986; Kryszan, 2016).

Yine CTH 670 ve KBo 52.161 numaralı bayram ritüellerini içeren belgede, kral ve kraliçenin Tahrupa'dan yola çıkıp Hanhana'ya geldiği ve Tahrupa'da bir ormanlık alana vardığında aracından inip, huwaşi taşının önünde

eğildiği görülür: "Ertesi gün kral ve kraliçe Tahrupa'dan yola çıkar. Kral bir savaş arabasıyla Hanhana'ya gider. Tahrupa'da bir ormanlık alana vardığında arabadan iner ve huwaşi taşının önünde eğilir." (Kryszan, 2016).

KUB 29.1 numaralı belge (CTH 414), saray inşa ritüelleri ile ilgilidir. Belgede ormanın yeşil olması şu sözlerle vurgulanmaktadır: "Ama içinde (kalbinde) ne varsa ortaya çıkar! Eğer üzüntüyse, onu buraya getir! Eğer kötülükse, ortaya çıkar! Eğer bu bir lanetse, ortaya çıkar! Eğer içinde ila hastalığı veya Güneş Tanrıçası hastalığı varsa, onu süpür! Öyle olacak ki, kral Labarna gelir, içine kalay ve demir döker! Kral eve girdiğinde, taht (tanrıça), kartalı çağırır: Gel, seni denize göndereceğim. Ama giderken, yeşil ormana bir bak, orada kim var! (Kartal) cevap verir: Baktım. Şeytani, ilkel dışı tanrılar İşduştaya ve Papaya orada diz çökmüş durumdadır." (Trabazo, 2002; Görke, 2011; CHD, 2019).

KBo 30.54 numaralı belge (CTH 666), Arinna kültü ile alakalı metinleri içermektedir. Bu belgede, ormanlık alanda gerçekleştirilmiş olan bir ayinden söz edilmektedir. Kralın, ayinin yapılacağı yere gitmesinden ayini bitirip ormanlık alandan ayrılışına kadar olan süreç belgede anlatılır: "Kral arabaya oturur ve Arinna'ya gider. Kral sonbaharda Arinna'ya gittiğinde, ormanlık alandaki kurbanı gerçekleştirdikten/bitirdikten sonra, kral arabaya biner ve Arinna'ya gider." (Klinger, 1996).

KUB 38.12 numaralı belge (CTH 527), kült envanter metinlerini içermektedir. Belgede, çeşitli bayramlar kutlandığı ve bunlar arasında orman bayramının da olduğu ifade edilmiştir: "Bir yıl boyunca büyük bir bayram, bir *taggantipu* bayramı, bir hasat bayramı, bir *harnayaya* sebze bayramı, bir orman bayramı, bir sonbahar bayramı olmak üzere on bir bayram vardır." (CHD, 2013).

KBo 42.27 numaralı belge (CTH 527), kült envanter metinlerini içermektedir. Metinde diğer tanrılarla birlikte Ormanın Fırtına Tanrısından da söz edilir ve tanrılar için biri sonbahar ve diğeri de ilkbahar olmak üzere bayram düzenleneceği ifade edilir. "Bay Hurluşsa'nın harabe kasabası: 15 stel tanrısı: Fırtına Tanrısı, Güneş Tanrıçası, Geyik Tanrısı, Nerik'in Fırtına Tanrısı, Kaştama'nın Fırtına Tanrısı, Niviveli İstar, Yiğit Fırtına Tanrısı, Çayır Tanrısı Tiwinala, Huwadaşi, Ormanın Fırtına Tanrısı, Heptad, Milku, Harana'nın Fırtına Tanrısı. Her tanrı için 2 bayram: 1 sonbahar bayramı, 1 ilkbahar bayramı." (Cammarosano, 2018).²

KUB 20.10 numaralı (CTH 678) ve Nerik kültü ile ilgili belgede (öy. III, 12) "LUGAL-uš^{GIŠ}wa-ar-hu-iz-na-aš a-ri"; KUB 53.16 (CTH 679) numaralı belgede ise (ay. VI, 12), "[LUGAL-uš^{GIŠ}TI]R-na-aš a-ri" sözleri geçmektedir. "Kral, ormana varır." anlamına gelen bu cümlelerde farklı birer metin olsa da bir paralellik göze çarpmaktadır. Bir belgede *warhuizna*-, diğeri ise ^{GIŠ}TIR sözcükleri "orman" kelimesini karşılayacak şekilde kullanılmıştır.

3.4. Dua metinlerinde orman

KUB 24.1 numaralı belge (CTH 377), II. Murşili'nin Telipinu'ya dualarını içermektedir. Metinde Telipinu'ya ve aynı zamanda Hatti tanrılarına da içinde bulunan olumsuz durumu aktaran II. Murşili, tanrıların -diğer nesnelere yanında- ormanlarının/koruluklarının da zarar gördüğünü ifade etmiştir. Bu zarar karşısında, düşman topraklarının

² Ayrıca KUB 38.15 numaralı kült envanter metninde "Ormanın Geyik Tanrısı" tabiri geçmektedir. Bkz. Cammarosano, 2018: 322.

cezalandırılmasını istemektedir: “Kavga eden ve çatışan düşman toprakları, (bunların) bazıları sana saygı duymuyor, Ey Telipinu, (aynı şekilde) Hatti tanrılarına (da); diğerleri tapınaklarınızı yakmak istiyor, diğerleri ritonlarınızı, kupalarınızı, gümüş ve altın eşyalarınızı almak istiyor; diğerleri nadas alanlarınızı, bağlarınızı, bahçelerinizi ve ormanlık alanlarınızı/koruluklarınızı boşa harcamak/harap etmek istiyor. O düşman topraklarına şiddetli ateş, veba, kıtlık ve çekirge (istilası) ver!” (Singer, 2002; Rieken, 2016a; Yiğit ve Tuncer, 2023).

KUB 24.3 numaralı belge (CTH 376), Arinna'nın Güneş Tanrıçasına duaları içermektedir. Yukarıdaki belge gibi bu metinde de düşman topraklar tanrıçaya şikâyet edilmekte ve düşmanların diğer tüm yerler ve nesnelere birlikte ormanlara da zarar verecekleri yönünde bilgi aktarılmaktadır: “Bazıları tapınaklarını yakıp yıkmak istiyor; diğerleri ritonlarınızı, kaplarınızı, gümüş ve altın eşyalarınızı almak istiyor; diğerleri tarlalarınızı, bahçelerinizi ve ormanlarınızı harap etmek istiyor; diğerleri çiftçilerinizi, bahçıvanlarınızı ve öğütücü kadınlarınızı ele geçirmek istiyor. Bu düşman topraklara şiddetli ateş, veba ve kıtlık ver, Ey Arinna'nın Güneş Tanrıçası, leydim! Ve sen kendin, Ey Arinna'nın Güneş Tanrıçası, kendini çağır! Ezilenler yeniden zinde olsun. Kral Murşili'ye ve Hatti ülkesine iyilikle dön! Murşili'ye ve Hatti ülkesine yaşam, sağlık, canlılık, ruh parlaklığı sonsuza dek ve uzun ömür bahset!” (Singer, 2002; Rieken, 2016b).

3.5. Mitolojik metinlerde orman

Mitolojik belgelerde de ormanlarla ilgili söylemler yer almaktadır. Örneğin KUB 33.8 numaralı belge (CTH 324), Telipinu mitosu ile ilgilidir. Metinde olumsuz hislerin ormana girilmesinden korkulmakta ve öfke, gazap, günah ve hiddet gibi bu hislerin ormana girmemesi hususunda temenniler dile getirilmektedir: “Kötü öfke, gazap, günah ve hiddet gitsin! Ama verimli tarlaya, ormana ve bahçeye de girmesin! Onlar karanlık dünyaya giden yolda gitsin! Karanlık dünyada demirden fiçiler durur. Kapakları kurşundandır. İçlerine giren bir daha çıkmaz. İçinde yok olur. Telipinu'nun kötü öfkesi, gazabı, huysuzluğu ve günahı da onların içine girsin ve bir daha çıkmasın! Orada yok olsun!” (Rieken, 2009a; Hoffner, 1998).

KBo 26.133 numaralı Fırtına Tanrısının kayboluşu ve geri dönüşü ile ilgili mitte de (CTH 325), yukarıdakine benzer şekilde ifadeler yer almaktadır. Fırtına Tanrısının öfkesi ve gazabı gibi kötü durumların onu ve zarar gelebilecek tüm yerleri terk etmesinin istendiği metinde, bu olumsuzlukların, tarla, bahçe ve ormandan uzak olması istenmiştir. “Fırtına Tanrısının öfkesi, gazabı, kötülüğü (ve) hıncı gitsin!” şeklinde başlayan telkinlerden sonra bu olumsuz durumların şu cümleyle uzak olması gereken yerlerden söz edilmiştir: “Meyve veren tarlaya, bahçeye (ve) ormana gitmesinler.” (Rieken, 2009b).

KUB 33.66 numaralı belge (CTH 331), Lihzina'da Fırtına Tanrısı mitiyle ilgilidir. Bu belgede Fırtına Tanrısı tarlaları hasat edip, ormanlık alanlar oluşturduğundan söz etmektedir: “Fırtına Tanrısı gidip Lihzina şehrini birkaç defa vurdu. Sonunda onu yendi ve orada yaşayanları öldürdü. Sekiz yıl Lihzina'da kaldı ve orada çalıştı. Onları (tarlaları) hasat etti. (Yerlerine) ağaçlık/ormanlık alan dikti. İşte, böyle yaptı. (Sonradan) Lihzina'dan döndü. Kutsal oğullarından sekizi yolda Fırtına Tanrısıyla karşılaştı. Onun önünde (şu sözlerle) eğildiler. Ey Fırtına Tanrısı, babamız, neredeydin? (cevap

verir) Lihzina'daydım. Onları (tarlaları) hasat ettim. (Onun yerine) ağaçlık/ormanlık alan diktim. (İşte) bununla ilgilendim.”(Groddek, 1999).

3.6. Kral yıllıklarında, mektuplarda ve diğer bazı metinlerde orman

KUB 14.16 numaralı belge (CTH 61), II. Murşili'nin yıllıkları ile ilgilidir. Belgede Arinnanda Dağı'nın tanımı yapılırken, bu dağın sarp, yoğun ormanlık ve çok yüksek olduğu ifade edilir: “Arinnanda Dağı çok sarpdır Ayrıca çok yüksektir, yoğun ormanlıktır ve ayrıca kayalıktır. Savaş arabalarıyla (atlarla) yukarı çıkmak imkânsızdı.” (CHD, 2005). Dağ tanrıları veya onların tasvirleri yapılırken de dağların kayalık ve ormanlık olmalarının göz önünde bulundurulduğu düşünülür. Bu sebepten dolayı onların üst tarafının insan biçimli, alt taraflarının ise kayalıktır ve ormanlık alanları ifade edecek şekilde kılçıklı kabarik bir biçimde olduğu belirtilir (Bahar vd., 2018). Ayrıca dağların ormanlarla kaplı olduğu bilgisi, KBo 10.47g numaralı (CTH 341) olan ve Gılgamış'ı anlatan bir belgede de ifade edilmiştir: “Dağları ormanlarla kaplıdır.” (CHD, 1989).

KUB 23.11 numaralı belge (CTH 142), I. Tudhaliya'nın yıllıkları ile ilgilidir. Metinde I. Tudhaliya Kaşkalılara karşı elde ettiği başarıdan söz etmiştir. Kaşkalıları nasıl yendiğini anlatırken, Kaşkalıların kurduğu kampın yerini tarif etmiş ve arkasında orman önünde ise nehir olduğunu ifade etmiştir: “Tüm Kaşka ülkesi Tiwara'ya taşındı ve karşımda kamp kurdu. Kampın arkasında orman vardı ama önünde nehir akıyordu. Ama ben, Tudhaliya, büyük kral, onunla savaşmaya gittim ve tanrılar onu bana verdi, Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Hatti'nin Koruyucu Tanrısı Zababa, İstar, Ay Tanrısı Lelwani ve Kaşka'nın kampını vurdum.” (Carruba, 1977).

Maşat'tan 75/62 numaralı krala veya kraliçeye mektuplarla ilgili belgede, bir hayvanın ormanda aranması gerekip gerekmediği ile ilgili bilgi alınmak istenmiştir: “Talimat verdiğiniz konuyla ilgili olarak, majesteleri, lordum, Habiri şöyle dedi: Bu yolculukta kuşları esir al. Bizim için kuşları memnuniyetle/isteyerek topladılar, ancak bir aslan, bir leopar, bir *şarmiya* ve bir *kurula* hayvanı bizim için yakalanmadı. Ve çünkü majesteleri, efendimiz, Tiwalya ve Palhişna şehirlerinden bize ayrı ayrı talimat vermedi. Majesteleri, efendimiz, lütfen bize hemen cevap yazın ve bu kuşları hangi yolculukta aramamız gerektiğini söyleyin, *şekkuni*'de değil de ormanda kurula hayvanını aramamız gerekip gerekmediğini lütfen bize hemen yazın.” (Hoffner, 1997).

KUB 17.28 numaralı belge (CTH 730), ay ve rüzgâr büyüleriyle ilgilidir. Metinde çadırların kurulacağı yer hakkında bilgi verilir: “Çadırları ya ekilmemiş bir yerde ya da ormanda kurdular.” (CHD, 1997).

KBo 20.57 numaralı belge (CTH 832), farklı içerikleri sahip Hitit parçalarını kapsamaktadır. Belgede kaçakların Ormanın Fırtına Tanrısına gönderildiği ve onların tanrıların olmadığını ifade edilir: “Kaçakları Ormanın Fırtına Tanrısına gönderdiler ama onların tanrısı yok(tur).” (CHD, 1997).

4. Sonuç

Hitit metinlerinde –her şeyden önce- orman kutsal bir alan olarak kaydedilmiştir. Orman, ayinlerin uygulandığı bir mekân, tanrıların memnun edilmesi için onlara kurbanların sunulduğu bir bölgedir. Hititler bu uygulamaları belirli bir

düzen içerisinde gerçekleştirmiş, bu ayın faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde metinlere yansımıştır.

Belgelerde adı geçen orman bekçisi veya görevlisi, şüphesiz, gerçekleştirilecek olan ayın faaliyetlerinin bulunduğu kutsal yeri koruyan kimse idi. Bu kişi, ayrıca bir metinde, ayın esnasında da aktif bir rol oynamıştır. Şüphesiz ormanda yapılan seremoniler, Hititlerin diğer bayram kutlamalarına benzer şekilde çeşitli kurban sunuları, şarkı ve dans, libasyon ve tanrılara olan şükranı içeren toplu bir aktiviteyi içermektedir.

Gerçekleştirilecek olan ayınlar için, ormanlık alan içerisinde belli bir kutsal bölümün olması muhtemeldir. Bu kutsal bölümde *huwaši* taşı, çadır, kulübe, yıkanma evi gibi ayının gerçekleştirilmesi esnasında kullanılan bölümler yer almaktadır. Ayrıca “Ormanın Fırtına Tanrısı”, “Ordunun Fırtına Tanrısı” ve “Ormanın Geyik Tanrısı”nın varlığı da metinlerde zikredilmiş ve orman bayramları yapıldığı bilgisi de yine belgeler aracılığıyla öğrenilmektedir.

Kimi belgelerde ormanlarla ilgili betimleyici ve ayrıntılı bilgiler de verilmiştir. Bir belgede, ormanların yeşil bir renge sahip olduğu vurgulanmış, diğer bir belgede bir dağın tarifi yapılırken, o dağın ulaşılması ve aşılması zor bir yer olduğu vurgulanmış ve bölgedeki yoğun orman varlığından da söz edilmiştir. Yine ormanlarda çeşitli hayvanların yaşadığı ile ilgili vurgular da metinlerde mevcuttur.

Ormanlar kimi zaman bir yerin tarifi hususunda da belgelerde yer almıştır. I. Tudhaliya'nın Kaşkalılarla yapmış olduğu savaşı anlattığı yıllıklarında, Kaşkalıların kurduğu kampın arkasında bir orman olduğu, önünden ise bir nehri aktığı ifade edilmiştir. Yine bir arazi bağış belgesinde de ormanın arkasındaki bir tarladan söz edilmiştir.

Bilindiği üzere Hititçe çivi yazılı belgelerde, farklı dillerden sözcükler yer almaktadır. Kimi zaman Hititler direkt olarak farklı dilden aldıkları bu sözcükleri belgelerinde kullanmışlar, kimi zaman da aynı kelimenin hem farklı dildeki hem de kendi dillerindeki karşılıklarını metinlerinde zikretmişlerdir. Özellikle Sumerce'den ve Akad dilinden sayısız kelime Hitit arşivlerinde kendilerine yer bulmuştur. Bunlardan birisi, Sumerce ^{GIŠ}TIR sözcüğüdür. Bu sözcük, “orman” anlamında en sık zikredilen kelime olarak kaydedilmiştir. Bu kelime dışında, yukarıda da farklı örneklerle ifade edilen ^{GIŠ}warhuizna ve ^{GIŠ}tieššar kelimelerinin “orman” anlamına geldiği veya bu kelimeyle olan yakınlığı belirtilmiştir. Elbette bunlar arasında ufak da olsa farkların olması muhtemeldir. Bu konuda, belgelere dayanarak aşağıda yer alan çeşitli tespitlerde bulunulmuştur.

Hititlerde “orman” anlamını taşıyan ve karşılayan sözcüklere bakıldığında, ^{GIŠ}TIR ve ^{GIŠ}warhuizna sözcüklerinin anlamlarının birbirlerini karşıladığı; ^{GIŠ}tieššar sözcüğünün ise, sonradan dikilmiş bir ağaç topluluğunu ifade ettiği düşüncesi akla yatkındır. Yine ^{GIŠ}TIR ve ^{GIŠ}warhuizna sözcükleri doğal bir ormanı ifade ederken, ^{GIŠ}tieššar yapay bir ormanı, yani insan eliyle dikilmiş bir ağaç topluluğunu oluşturmaktadır. Son olarak, ^{GIŠ}tieššar'ın, ^{GIŠ}TIR ve ^{GIŠ}warhuizna'ya göre, belirli ağaçlardan oluşan bir bahçelik alan olduğu ve boyutsal anlamda da daha küçük bir alanı kapsayan ağaç topluluğundan meydana geldiği düşünülmektedir. Çünkü örneğin bir dağdan söz edilirken, buradaki ormanların yoğun ve büyük olması ihtimali vardır. Ayrıca ayınların yapıldığı yerlerin ^{GIŠ}TIR ve ^{GIŠ}warhuizna sözcükleriyle geçmesi de önemli bir ayrıntı ve tespittir.

Kaynakça

- Ardzinba, V., 2010. Eskiçağ Anadolu Ayınları ve Mitleri. (Çeviri: Uravelli, O.), Kafdav Yayınları, Ankara.
- Arıkan, Y., 2002. Hitit metinlerinde geçen ^{MUNUS}zintuhi ve ^{LÜ}zinhuri-görevlileri. *Archivum Anatolicum*, 5: 11-51.
- Bahar, H., Turgut, M., Küçük, B., 2018. Hititlerde yerleşim yerikutsal dağ ilişkisi üzerine bir mesafe önerisi. *SEFAD*, 39: 403-424.
- Cammarosano, M., 2018. Hittite Local Cults. SBL Press, Atlanta.
- Carruba, O. 1977. Beiträge zur mittelhethitischen geschichte I: die Tuthalijas und die Arnuwandas. *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici (SMEA)*, 18: 137-174.
- CHD, 1989. The Hittite Dictionary. Vol. L-N, (Ed: Güterbock, H. G., Hoffner, H. A.), The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- CHD, 1997. The Hittite Dictionary. Vol. P, (Ed: Güterbock, H. G., Hoffner, H. A.), The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- CHD, 2005. The Hittite Dictionary. Vol. Š/2, (Ed: Güterbock, H. G., Hoffner, H. A., van den Hout), The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- CHD, 2013. The Hittite Dictionary. Vol. Š/3, (Ed: Güterbock, H. G., Hoffner, H. A., van den Hout, T. P. J., Beal, R. H.), The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- CHD, 2019. The Hittite Dictionary. Vol. Š, (ed. Güterbock, H. G., Hoffner, H. A., van den Hout, T. P. J., Goedegebuure, P. M.), The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- Elicker, J., 2016. KUB 10.91 (CTH 669). Anatolica et indogermanica. In: *Studia linguistica in honorem Johannis Tischler septuagenarii dedicata* (Ed: Marquardt, H., Reichmuth, S., Trabazo, J. V. G.) Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Innsbruck, pp. 63-73.
- Ertem, H., 1987. Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası. TTK Basımevi, Ankara.
- Görke, S., 2011. hethiter.net/: CTH 414.1 (Portal Mainz), Erişim: 07.07.2023.
- Groddek, D., 1999. CTH 331: Mythos vom verschwundenen wettergott oder aitiologie der zerstörung lihinas?. *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, 89(1): 36-49.
- Hoffner, H.A., 1997. On Safari in Hittite Anatolia. In: *Studies in Honor of Jaan Puhvel, Part 1*, (Ed. Disterheft, D., Huld, M., Greppin, J. A. C.), Ancient Languages and Philology, Washington, pp. 5-21.
- Hoffner, H.A., 1998. Hittite Myths. Society of Biblical Literature, Atlanta.
- Klinger, J., 1996. Der kult von Matilla im ahmen der beiden grossen hethitischen reisebeste. *SMEA*, 37: 67-78
- Kloekhorst, A., 2007. *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*. vol. 5, Brill, Leiden.
- Kryszan, A., 2016. A Historical Geography of the Hittite Heartland. AOAT 437, Ugarit-Verlag, Münster.
- Laroche, E., 1948. Etudes de vocabulaire. *Revue Hittite et Asianique*, 9: 10-25.
- Lebrun, R., 1977. Textes religieux Hittites de la fin de l'empire. In: *Hethitica 2*, (Ed: Jucquois, G., Lebrun, R.), Peeters, Louvain, pp. 93-153.
- Lombardi, A., 1999. Una festa per Huwaššanna celebrata da una regina Ittita. *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici (SMEA)*, 41: 219-244.
- McMahon, G., 1991. The Hittite State Cult of the Tutelary Deities. *Assyriological Studies* 25, Chicago.
- Miller, J.L., 2013. Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts. Society of Biblical Literature 31, Atlanta.
- Oettinger, N. 2002. Hethitisch warhuizna- 'Wald, Heiliger Hain' und tiyessar 'Baumpflanzung (mit einer Bemerkung zu dt. Wald, engl. Wold). In: *Silva Anatolica: Anatolian Studies Presented to Majjeć Popko on the Occasion of His 65th Birthday*, (Ed. Taracha, P.), Agade, Warsaw, pp. 253-260.

- Popko, M., 1986. Die kleinasiatischen Stadtnamen Kulila and Matila. *Altorientalische Forschungen*, 13: 176-179.
- Rieken, E., 2009a. hethiter.net/: CTH 324.7 (Portal Mainz), Erişim: 07.07.2023.
- Rieken, E., 2009b. hethiter.net/: CTH 325 (Portal Mainz), Erişim: 07.07.2023.
- Rieken, E., 2016a. hethiter.net/CTH 377 (Portal Mainz), Erişim: 07.07.2023.
- Rieken, E., 2016b. hethiter.net/: CTH 376.1, (Portal Mainz), Erişim: 07.07.2023.
- Rüster, C., Wilhelm, G., 2012. Landschenkungsurkunden Hethitischer Könige. *StBoTB 4*, Harrassowitz, Wiesbaden.
- Singer, I., 2002. *Hittite Prayers*. Society of Biblical Literature, Leiden.
- Sir Gavaz, Ö., 2016. Hititçe Metinlerde Geçen Taurişa Kenti ve Ormanı. In: ANTAHŞUM^{SAR} "Çiğdem" Eski Anadolu Araştırmalarına ve Hititlere Adanmış Bir Hayat: Ahmet Ünal Armağanı, (Ed: Erkut, S., Sir Gavaz, Ö.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s: 469-480.
- Tischler, J., 2001. *Hethitisches Handwörterbuch*. Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck, Innsbruck.
- Trabazo, J.V.G., 2002. *Textos Religiosos Hititas*. BCBO 6, Editorial Trotta, Madrid.
- Tuncer, H., 2022. Hitit metinlerinde geçen ^{GIS}TÚG üzerine bazı değerlendirmeler. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 12(3): 1690-1700.
- Ünal, A., 2016. Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte. *Bilgin Kültür Sanat Yayınları*, Ankara.
- Yiğit, T., Tuncer, H., 2023. Hititçe çivi yazılı metinlerde değirmen (É^{NA4}ARA5) ve öğütme taşı (^{NA4}ARA5). *Archivum Anatolicum*, 17/1: 231-245.